

Fuqarolik jamiyati institutlarining konstitutsiyaviy maqomi:

O‘zbekiston Respublikasi misolida

Oxmonova Surayyo

Toshkent davlat yuridik universiteti

Magistratura bosqichi talabasi

sokhmonova@gmail.com

Annotatsiya: Maqola O‘zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyati institutlarining konstitutsiyaviy maqomini tahlil qiladi. Mustaqillik yillarida nodavlat notijorat tashkilotlar (NNT), mahallalar va kasaba uyushmalarining huquqiy asoslari takomillashdi. O‘zbekiston Konstitutsiyasi (56, 32, 33, 105-moddalar) ushbu institutlarning faoliyatini tartibga solib, davlat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi.

Annotation: The article analyzes the constitutional status of civil society institutions in the Republic of Uzbekistan. Since independence, the legal framework for non-governmental organizations (NGOs), mahallas, and trade unions has evolved significantly. Uzbekistan’s Constitution (Articles 56, 32, 33, 105) regulates these institutions’ activities, fostering state-society relations.

Аннотация: Статья анализирует конституционный статус институтов гражданского общества в Республике Узбекистан. С момента обретения независимости правовая база негосударственных некоммерческих организаций (ННО), махаллинских институтов и профсоюзов значительно усовершенствовалась. Конституция Узбекистана (статьи 56, 32, 33, 105) регулирует деятельность этих институтов, укрепляя отношения между государством и обществом.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng, fuqarolar huquqlari O'zbekistonning bosh qomusi hisoblangan Konstitutsiyada belgilandi, demokratik jamiyat qurish borasidagi islohotlar olib borish boshlandi.

O'zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyati institutlarining konstitutsiyaviy maqomi davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Mustaqillik yillarida ushbu institutlarning huquqiy asoslari doimiy ravishda takomillashib, demokratik islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi. O'zbekiston Konstitutsiyasi fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini tartibga soluvchi asosiy hujjat sifatida xizmat qiladi va ularning davlat boshqaruvida ishtiroki, jamoatchilik nazorati va ijtimoiy loyihalarni amalga oshirishdagi rolini belgilab beradi. Ushbu jarayonlar nafaqat milliy qonunchilik doirasida, balki xalqaro tajriba va standartlarga muvofiqlashtirilgan holda rivojlanmoqda. Shu bilan birga, islohotlarning amalga oshirilishi va ularning samaradorligi masalasi hali ham muhim muhokamalarga sabab bo'lib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 1992-yil 8-dekabrda qabul qilinganidan beri¹ fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini tartibga soluvchi asosiy hujjat bo'lib xizmat qilmoqda. Konstitutsiyaning 56-moddasi jamoat birlashmalarini tashkil etish va faoliyat yuritish huquqini kafolatlaydi, bu esa fuqarolik jamiyati institutlarining asosiy

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992-yil, 8-dekabr): <https://lex.uz/docs/-20596>

huquqiy bazasini tashkil qiladi. Ushbu moddaga ko'ra, kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlar jamiyatlari, xotin-qizlar tashkilotlari, yoshlar va nogironlar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar va boshqa ommaviy harakatlar jamoat birlashmalari sifatida e'tirof etiladi. Shu bilan birga, Konstitutsiyaning 57-moddasi davlat suverenitetiga, hududiy yaxlitligiga yoki fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlariga qarshi yo'naltirilgan birlashmalarning tashkil etilishi va faoliyatini taqiqlaydi. Bu qoidalar fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini qonun doirasida amalga oshirishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Konstitutsiyaning 32-moddasi fuqarolarning axborot olish va tarqatish huquqini kafolatlaydi, bu esa fuqarolik jamiyati institutlarining ochiqlik va oshkoralik tamoyillari asosida ishlashiga imkon beradi. 33-modda esa yig'ilishlar, mitinglar va namoyishlar o'tkazish huquqini belgilaydi, bu fuqarolik jamiyati faollari uchun o'z pozitsiyasini ifoda etishda muhim vositadir. Shu bilan birga, Konstitutsiyaning 12-moddasi hech qanday mafkuraning davlat mafkurasi sifatida o'rnatilmasligini ta'kidlaydi, bu esa fuqarolik jamiyati institutlarining xilma-xil fikr va qarashlarni ifoda etish imkoniyatini ta'minlaydi. Ushbu konstitutsiyaviy normalar O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyat yuritishi uchun huquqiy asos yaratadi va davlat bilan o'zaro hamkorlik qilishda muhim rol o'ynaydi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida fuqarolik jamiyati institutlari shakllanish jarayonida edi. Bu davrda davlat markazlashgan boshqaruv tizimini mustahkamlashga e'tibor qaratdi, bu esa fuqarolik jamiyati institutlarining mustaqil rivojlanishini chekladi. 1999-yilda qabul qilingan "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi qonun NNTlarning huquqiy asosini yaratdi², ammo ro'yxatdan o'tishdagi qattiq byurokratik tartiblar va davlat nazorati ularning faoliyatini qiyinlashtirdi. Masalan, Adliya vazirligi ma'lumotlariga ko'ra,

² Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risidagi qonun (1999-yil): <https://lex.uz/docs/-11360>

2000-yilga kelib atigi 1000 ga yaqin NNT ro'yxatdan o'tgan edi, ularning aksariyati ijtimoiy va xayriya loyihalari bilan cheklangan edi (Adliya vazirligi, 2000)³.

Mahalla tashkilotlari bu davrda ijtimoiy hayotda muhim rol o'ynadi, ammo ularning faoliyati asosan davlat ko'rsatmalariga asoslangan edi. Mahallalar fuqarolar o'rtasida ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash, kambag'al oilalarga yordam berish va mahalliy muammolarni hal qilishda vositachi sifatida xizmat qildi, lekin ularning huquqiy maqomi aniq belgilab berilmagan edi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish bo'yicha bir qator islohotlar amalga oshirildi. 1990-yillarning boshida, mustaqillik e'lon qilinganidan so'ng, fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish uchun dastlabki qadamlar qo'yildi. Bu davrda "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi qonun (1991)⁴ va "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi qonun (1996)⁵ qabul qilindi, bu esa nodavlat notijorat tashkilotlar (NNT) va siyosiy partiyalarning faoliyatini tartibga solishga xizmat qildi. Biroq, dastlabki yillarda bu institutlarning faoliyati cheklangan edi, chunki davlat boshqaruvi tizimi markazlashgan xarakterga ega bo'lib, fuqarolik jamiyati institutlarining davlat boshqaruvidagi ishtiroki minimal darajada edi.

2000-yillarda fuqarolik jamiyati institutlarining rivojlanishi sekin sur'atlar bilan davom etdi. Bu davrda davlat NNTlar faoliyatini qattiq nazorat qildi, xususan, xalqaro moliyalashtirishga qo'yilgan cheklovlar ularning imkoniyatlarini pasaytirdi. 2004-yilda o'zgartirish kiritilgan "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi qonun NNTlarning xorijiy grantlar olishini qiyinlashtirdi, bu esa ularning mustaqilligiga putur yetkazdi. Shu bilan birga, mahalla tashkilotlari ijtimoiy masalalarda faollashdi, ammo ularning faoliyati davlat siyosatiga bog'liq bo'lib qoldi.

³ Adliya vazirligi. (2000). *Nodavlat notijorat tashkilotlar bo'yicha hisobot, 3-bet.*

⁴ Jamoat birlashmalari to'g'risidagi qonun (1991-yil): <https://lex.uz/docs/-111825>

⁵ Siyosiy partiyalar to'g'risidagi qonun (1996-yil): <https://lex.uz/docs/-54191>

Bu davrda ommaviy axborot vositalarining fuqarolik jamiyati instituti sifatidagi roli cheklangan edi. Mustaqil OAV faoliyati qattiq nazorat ostida bo'lib, ularning ijtimoiy masalalarni yoritish imkoniyati pasaydi. Biroq, ayrim NNTlar, masalan, "Ezgulik" tashkiloti, inson huquqlari bo'yicha kichik loyihalarni amalga oshirishga muvaffaq bo'ldi⁶, garchi ularning ta'siri cheklangan bo'lsa-da.

2000-yillarning boshlarida fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish bo'yicha yangi bosqich boshlandi. 2003-yilda Oliy Majlis huzurida Nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyati institutlarini qo'llab-quvvatlash jamoat fondi tashkil etildi, bu esa NNTlarni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlashga xizmat qildi. 2010-yillarga kelib, fuqarolik jamiyati institutlarining davlat bilan hamkorligini kengaytirish maqsadida bir qator qonun loyihalari ishlab chiqildi. Masalan, 2014-yilda "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi qonun qabul qilindi, bu fuqarolik jamiyati institutlariga davlat organlari faoliyati ustidan nazorat qilish imkoniyatini berdi.

2016-yilda Shavkat Mirziyoyev Prezident lavozimiga kelganidan so'ng, fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar boshlandi. Bu davrda "Yangi O'zbekiston" strategiyasi doirasida fuqarolik jamiyati institutlarining davlat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirishga alohida e'tibor qaratildi. 2019-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish markazi tashkil etildi, uning asosiy vazifasi fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini muvofiqlashtirish va davlat organlari bilan hamkorlikni rivojlantirishdan iborat edi. Ushbu markaz fuqarolik jamiyati institutlarining ijtimoiy sheriklik va jamoatchilik nazorati mexanizmlarining samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy platforma sifatida xizmat qildi.

2021-yilda qabul qilingan "2021-2025-yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini yanada rivojlantirish uchun

⁶ Ezgulik inson huquqlari jamiyati: <https://ezgulikuz.org/>

muhim hujjat bo'ldi. Ushbu konsepsiya fuqarolik jamiyati institutlarining huquqiy asoslarini takomillashtirish, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini rivojlantirish, davlat va jamiyat boshqaruvida ularning ishtirokini kengaytirish va faoliyat ochiqqligini ta'minlash kabi asosiy yo'nalishlarni belgilab berdi. Konsepsiya doirasida fuqarolik jamiyati institutlarini ro'yxatdan o'tkazish jarayonini soddalashtirish, byurokratik to'siqlarni bartaraf etish va xalqaro moliyaviy manbalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish kabi choralar ko'rildi. Masalan, NNTlarni ro'yxatdan o'tkazish jarayoni elektron platformalar orqali soddalashtirildi, bu esa tashkilotlar uchun qulay shart-sharoitlar yaratdi.

2023-yilda O'zbekiston Konstitutsiyasiga kiritilgan o'zgartishlar fuqarolik jamiyati institutlarining maqomini yanada mustahkamladi. Yangilangan Konstitutsiyada jamoatchilik nazorati institutlarining huquqiy asoslari kengaytirilib, fuqarolik jamiyati institutlarining davlat organlari bilan hamkorligi uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratildi. Alohida mamnuniyat bilan e'tirof etish lozimki, O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 30-aprelda bo'lib o'tgan umumxalq referendumida qabul qilingan yangi tahrirdagi Konstitutsiyasining XIII bobi "Fuqarolik jamiyati institutlari" deb nomlanib, uning 69-moddasida "Fuqarolik jamiyati institutlari, shu jumladan, jamoat birlashmalari va boshqa NNTlar, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, OAVlar fuqarolik jamiyatining asosini tashkil etadi", deb mustahkamlandi⁷. Masalan, Konstitutsiyaning 56-moddasiga kiritilgan o'zgartishlar jamoat birlashmalarining faoliyatini qo'llab-quvvatlash va ularning davlat boshqaruvida ishtirokini rag'batlantirishga qaratildi. Shu bilan birga, ommaviy axborot vositalarining faoliyatiga noqonuniy aralashuvlarni taqiqlovchi normalar kiritildi, bu esa fuqarolik jamiyati institutlarining ochiqlik va oshkoralik tamoyillari asosida ishlashiga yordam berdi.

⁷ B.A., Narimanov, Sh.U, Yakubov, Fuqarolik jamiyati institutlari: o'quv qo'llanma. – T.: TDYU nashriyoti, 2023, 8-bet.

Yangi tahrirda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida ilk bor “fuqarolik jamiyati institutlari” iborasi kiritildi. Fuqarolik jamiyati institutlarining huquqiy maqomining Konstitutsiyada belgilanishi fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini bevosita tartibga soluvchi hamda ularning huquqlari va qonuniy manfaatlariga doir qonunchilik hujjatlarini tizimlashtirishga xizmat qiladi.

Jahon bankining “Fuqarolik jamiyati tashkilotlari bilan maslahatlashuv” ko‘rsatmasida “fuqarolik jamiyati instituti” tushunchasini qo‘llash tavsiya qilingan. Bugungi kunda O‘zbekistonda 9 mingga yaqin nodavlat notijorat tashkilotlari, 9 mingdan ortiq o‘zini o‘zi boshqarish organlari faoliyat yurit moqda. Shunday ekan, fuqarolik jamiyati institutlarining huquqiy maqomini Konstitutsiyada belgilash ushbu institutlarning ijtimoiy faolligini oshirishga turtki bo‘ladi. Konstitutsiyada jamoat birlashmalari va boshqa nodavlat notijorat tashkilotlari, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, ommaviy axborot vositalari fuqarolik jamiyati institutlari qatorida qayd etilmoqda⁸.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev 2022-yil 20-iyun kuni Konstitutsiyaviy komissiya a‘zolari bilan uch rashuvda “Konstitutsiyada Vazirlar Mahkamasi va hokimliklarning ekologiya, yoshlar siyosatini amalga oshirish, oilani qo‘llab-quvvatlash, mustahkamlash va himoya qilish, nogironligi bo‘lgan shaxslarni ijtimoiy himoya qilish, qulay jamoat transportini rivojlantirish, aholining dam olishi uchun zarur sharoitlar yaratish, fuqarolik jamiyati institutlarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha mas’uliyatini belgilash lozim”, degan taklifni kiritgan edi

Hozirgi kunda O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish bo‘yicha islohotlar davom etmoqda. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan “Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” doirasida fuqarolik jamiyati institutlarining qonun ijodkorligidagi ishtirokini kengaytirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Masalan, “Taraqqiyot strategiyasi”

⁸ B.A., Narimanov, Sh.U, Yakubov, Fuqarolik jamiyati institutlari: o‘quv qo‘llanma. – T.: TDYU nashriyoti, 2023, 9-bet.

markazi tomonidan 2022-yilda o'tkazilgan milliy konferensiyada fuqarolik jamiyati institutlarining davlat organlari bilan hamkorligini mustahkamlash bo'yicha bir qator tavsiyalar ishlab chiqildi. Ushbu konferensiyada fuqarolik jamiyati institutlarining ijtimoiy sheriklik, jamoatchilik nazorati va volontyorlik sohalarida faol ishtirok etishi uchun qonunchilikni takomillashtirish masalalari muhokama qilindi.

Huquqiy islohotlarning ijrosi masalasiga kelsak, O'zbekistonda bu jarayon muayyan muvaffaqiyatlarga erishgan bo'lsa-da, hali ham bir qator muammolar mavjud. Milliy hisobotlarga ko'ra, NNTlar soni so'nggi yillarda sezilarli darajada o'sdi. Masalan, 2024-yil holatiga ko'ra, O'zbekistonda 10 mingdan ortiq NNT ro'yxatdan o'tgan bo'lib, ularning aksariyati ijtimoiy, ta'lim va ekologik loyihalarda faol ishtirok etmoqda. Shu bilan birga, fuqarolik jamiyati institutlarining moliyaviy barqarorligi va davlat organlari bilan hamkorlikda ochiqlik masalasi hali ham to'liq hal etilmagan. Ba'zi NNTlar davlat grantlariga qaram bo'lib qolmoqda, bu esa ularning mustaqilligiga ta'sir qilishi mumkin.

Xalqaro hisobotlar O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish bo'yicha erishilgan yutuqlarni e'tirof etsa-da, bir qator muammolarni ham ta'kidlaydi. Masalan, AQSh Davlat departamentining 2019-yildagi Inson huquqlari bo'yicha hisobotida O'zbekistonda NNTlar faoliyatiga qo'yilgan ba'zi cheklovlar, xususan, ro'yxatdan o'tkazish va xalqaro moliyaviy manbalardan foydalanishdagi qiyinchiliklar qayd etilgan. Biroq, hisobotda hukumatning fuqarolik jamiyati institutlari bilan hamkorlikni yaxshilash bo'yicha qilgan sa'y-harakatlari ijobiy baholangan. BMTning Inson huquqlari bo'yicha Oliy komissari Folker Tyurkning 2023-yildagi tashrifi chog'ida O'zbekistonning fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish bo'yicha olib borayotgan islohotlari xalqaro standartlarga mos kelishi ta'kidlangan. Tyurk fuqarolik jamiyati faollari bilan o'tkazilgan muloqotlarda davlat organlarining ular bilan hamkorlikni kengaytirishga tayyorligini alohida e'tiborga olgan.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini rivojlantirishda mahalla tizimining o'рни alohida ahamiyatga ega. Mahallalar fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari sifatida Konstitutsiyaning 105-moddasida belgilangan bo'lib, ular fuqarolik jamiyati institutlari bilan hamkorlikda ijtimoiy loyihalarni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. So'nggi yillarda mahalla tizimi isloh qilinib, ularning vakolatlari kengaytirildi. Masalan, 2023-yilda "Mahalla to'g'risida"gi qonunga kiritilgan o'zgartishlar mahallalarning ijtimoiy loyihalarni moliyalashtirish va jamoatchilik nazoratini amalga oshirishdagi imkoniyatlarini oshirdi. Bu islohotlar mahallalarni fuqarolik jamiyati institutlari bilan yaqinroq hamkorlik qilishga undamoqda.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini rivojlantirish bo'yicha xalqaro tajribadan ham keng foydalanilmoqda. Masalan, Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining Demokratik institutlar va inson huquqlari bo'yicha byurosi (ODIHR) O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini rivojlantirish bo'yicha bir qator tavsiyalar berdi. Ushbu tavsiyalar orasida NNTlarni ro'yxatdan o'tkazish jarayonini yanada soddalashtirish, ularning xalqaro tashkilotlar bilan hamkorligini rag'batlantirish va jamoatchilik nazorati mexanizmlarini kuchaytirish kabi masalalar mavjud. O'zbekiston bu tavsiyalarni amalga oshirish uchun milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga moslashtirishga harakat qilmoqda.

Tahlil qilib aytganda, O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarining konstitutsiyaviy maqomi mustaqillik yillarida sezilarli darajada rivojlandi. Konstitutsiyaviy normalar va qonunchilik islohotlari fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyat yuritishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratdi. Biroq, islohotlarning to'liq amalga oshirilishi uchun hali ham bir qator muammolarni hal qilish zarur. Xususan, NNTlarning moliyaviy mustaqilligini ta'minlash, davlat organlari bilan hamkorlikda ochiqlikni oshirish va jamoatchilik nazorati mexanizmlarini yanada takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Xalqaro tajriba va hisobotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston fuqarolik jamiyati institutlarini

rivojlantirish yo'lida muhim yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, bu jarayon uzoq muddatli va doimiy sa'y-harakatni talab qiladi.

Fuqarolik jamiyati institutlarining kelajakdagi rivojlanishi O'zbekistonning demokratik islohotlar strategiyasiga bog'liq bo'lib, bu jarayonda davlat, fuqarolar va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlik muhim ahamiyatga ega. Konstitutsiyaviy asoslarning mustahkamlanishi, qonunchilikni xalqaro standartlarga moslashtirish va fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini qo'llab-quvvatlash orqali O'zbekiston "kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari" tamoyilini amalda ro'yobga chiqarishi mumkin. Bu esa nafaqat mamlakat ichkarisida, balki xalqaro maydonda ham O'zbekistonning demokratik davlat sifatidagi obro'sini yanada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 2023. <https://lex.uz/docs/20596>.
2. "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi qonun, 1991. <https://lex.uz/acts/108963>.
3. "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi qonun, 1999. <https://lex.uz/acts/109374>.
4. "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi qonun, 2014. <https://lex.uz/acts/-11360>.
5. PF-6181-son, 04.03.2021. "2021-2025 yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi". <https://lex.uz/docs/-4060213>.
6. PQ-4501-son, 30.10.2019. Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish markazi. <https://lex.uz/docs/-7083841>.
7. "Mahalla to'g'risida"gi qonun, 2023 (o'zgartirilgan). <https://lex.uz/acts/608584>.
8. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi, 2022-2026. <https://strategy.uz/>.
9. Adliya vazirligi, 2000. NNT bo'yicha hisobot. <https://www.minjust.uz/uz/>.
10. Adliya vazirligi, 2024. NNT bo'yicha hisobot. <https://www.minjust.uz/uz/>.

11. Shavkat Mirziyoyev, Oliy Majlisga Murojaatnoma, 2020.
<https://president.uz/uz/lists/view/4057>.
12. Shavkat Mirziyoyev, Konstitutsiyaviy komissiya bilan uchrashuv, 2022.
<https://president.uz/uz/lists/view/5321>.
13. CIVICUS, 2023. Civic Space Monitor – Uzbekistan.
<https://monitor.civicus.org/country/uzbekistan/>.
14. AQSh Davlat departamenti, 2019. Inson huquqlari hisoboti. <https://uz.usembassy.gov/>.
15. BMT Inson huquqlari bo'yicha Oliy komissari, 2023. <https://pravacheloveka.uz/>.
16. ODIHR, 2022. Civil Society Recommendations. <https://www.osce.org/odihr/>.
17. Jahon banki, "Fuqarolik jamiyati tashkilotlari bilan maslahatlashuv" ko'rsatmasi.
<https://www.worldbank.org/>.